

VERDRONGEN VOOROORDELEN

EEN CONTROVERSE OVER DE ROMAN „MYSTIEK LICHAAM” VAN FRANS KELLENDONK

HANS VAN DEN BERGH

Eindelijk weer eens een affaire in literair Nederland! Smaakmakers, schrijvers, columnist en critici bewezen gedurende enkele maanden na de 9e mei 1986 dat een pas verschenen roman nog veler gemoederen in beweging kan brengen. Gelukkig maar: de nuchtere Noordnederlander staat blijkbaar niet onverschillig tegenover wat een schrijver in een puur-literaire roman te beweren heeft.

Dat is het minste wat aan het licht kwam bij het gekrakeel dat losbarstte tussen voor- en tegenstanders, toen Meulenhoff begin mei van dit bewogen jaar Frans Kellendonks roman *Mystiek lichaam* op de markt bracht. Maar ook overigens is de rel belangwekkend genoeg, om de botsing van literatuuropvattingen die hij demonstreerde; een goede reden om de geschiedenis hier nog eens in vogelvlucht te traceren. Intussen kan gepoogd worden tijdens de inspectie van het slagveld mogelijke geslagen bressen en geslaagde doorbraken aan te wijzen.

Na de voorpublicatie van één hoofdstuk in *De Tijd* van 9 mei 1986 en een korte aankondiging in de literatuurrubriek van Martin Ruy-

ter (*De Volkskrant* van 14 mei 1986), barstte dan de bom op 16 mei met de eerste recensie door Aad Nuis, eveneens in *De Volkskrant*. De kop vatte de teneur al pregnant samen: „Onmiskenbaar antisemitisme in sluiers van ironie”. Na een uitvoerige inleiding over het opschuiven in de richting van een gemakkelijk katholicisme noteert Nuis dat de „gevoelige stilist” en „scherpe opmerker” Kellendonk nu een roman heeft geschreven die „opvallend rijk is aan weerzinwekkende onzin”. Over homoseksuelen worden immers geborneerde opmerkingen gemaakt en er hangt een waas van dubbel en driedubbel geïroniseerd antisemitisme over bepaalde passages... Natuurlijk beseft ook Nuis wel dat het „altijd dubieus is een schrijver op te hangen aan een uitspraak van een van zijn personages”, maar hij trachtte die gelijkstelling toch aannemelijk te maken met een kunstgreep die in de schermutselingen nog herhaaldelijk zou worden toegepast: had Kellendonk niet in een vraaggesprek in *NRC-Handelsblad* (met H.M. van den Brink op 9 mei 1986) van vergelijkbare opvattingen blijk gegeven?!

Zonder die verwijzing naar het *NRC*-interview zou Nuis inderdaad wel heel zwak hebben gestaan. Immers - zoals ook Ten Braven in zijn *VN*-column van 16 augustus 1986 zou opmerken - er zijn romans van gerenommeerde filosemiten, zoals Malamud, die niettemin bol staan van de meest afschuwelijke antisemitische opvattingen. Een boek dat verwerpelijke ideeën bestrijdt moet de aanhangers daarvan toch tenminste aan het woord laten!

HANS VAN DEN BERGH
werd in 1932 geboren te Amsterdam. Doctoraal examen Frans en Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam en doctor in de Letteren aan de R.U. Utrecht. Hoogleraar cultuurwetenschappen. Publiceerde o.a. „Konstanten in de Komedie” (1972); „Teksten voor toeschouwers; een inleiding in de dramatheorie” (1979); „Maori op klompen” (ps. Paul Abbey, 1980).

Adres: Lomanstraat 10, NL-1075 RA Amsterdam

VERDRONGEN VOOROORDELEN

Een controversie over de roman „Mystiek lichaam” van F. Kellendonk

Maar in zo'n geval zou het *boek-als-geheel* natuurlijk van een ander standpunt getuigen.

Zó luidde dus een op het eerste gezicht waterdichte redenering: een romanfiguur spreekt in het algemeen voor zichzelf. Maar worden bepaalde (racistische of anderszins onoirbare) uitlatingen in de roman niet weerproken door andere personages of de verteller zelf, dan geeft dat te denken. Heeft de auteur zich bovendien elders als privépersoon in vergelijkbare zin uitgelaten, dan kunnen we de opvattingen van zijn fictieve figuranten wél op zijn rekening schrijven en de roman erom veroordelen.

Het lijkt nu geboden iets nader op de gewraakte passages in boek en interview in te gaan, om vast te stellen of ze elkaar inderdaad bijvallen en versterken.

De gebeurtenissen in de roman worden door een ouderwetse alwetende verteller gepresenteerd en die verteller is een eersterangs woordkunstenaar, die door zijn sierlijke formuleringen voortdurend van zijn aanwezigheid blijk geeft. Daardoor worden de personages - vooral de leden van de familie Gijselhart - al dadelijk op een zekere afstand gezet als pionnen in een taalspel dat over hun hoofden heen tussen schrijver en lezer gespeeld wordt. Ook de sprekende namen (Pechman, Prul, Broer, Doornenhof) wijzen erop dat de roman niet als een pure afspiegeling van de buitenwereld gelezen dient te worden.

Maar er zijn in het boek twee passages (pp. 132-133 en 151-152) die tussen haakjes staan afgedrukt en waarin de gebeurtenissen van het verhaal in het ruimere perspectief van de Geschiedenis der mensheid worden gezet. In het eerste intermezzo wordt van deze gepersonifieerde Geschiedenis-met-een-hoofdletter verteld dat ze zich heerlijk thuisvoelt in het verhaal, nu de dochter uit de familie Gijselhart een baby heeft gekregen en aldus haar bijdrage heeft geleverd aan het voortschrijdende verhaal van de mens op aarde. Maar de

tweede passage tussen haakjes bevat de tekstgedeelten die het meeste opschudding hebben veroorzaakt.

De Geschiedenis verwijt hier de romanschrijver (die ze haar klerk noemt) dat hij het verhaal helemaal de verkeerde kant op heeft gestuurd. Hij heeft immers twee personages ingevoerd waar de wereldgeschiedenis weinig plezier van heeft beleefd. Zoon Gijselhart (Leendert of „Broer”) is namelijk een homoseksueel en kan dus geen bijdrage leveren aan de zegetocht van de mensheid. De Geschiedenis acht hem daarom „overbodig”. „Als die overbodige Broer zo graag dood wou, waarom hielp de klerk hem dan geen handje? Een koud kunstje toch voor een klerk”. Een zwak punt voor Nuis en zijn medestanders is dus al dadelijk dat zij er weinig oog voor hebben hoe uitgesproken duidelijk de verteller (± „Kellendonk”) tegenover degene wordt geplaatst wier gedachten tussen haakjes staan weergegeven.

Deze verteller is haar klerk die zijn kleine geschiedenis heeft opgezadeld met personages die de Geschiedenis onwelkom zijn. Want ook tegen de vader van de baby, de jood Pechman, oppert de personificatie van de Historie haar bezwaren. Het zijn de joden namelijk die zich in de loop der geschiedenis tot het uitverkoren volk hebben uitgeroepen en zich daardoor gehaat hebben gemaakt. „De Geschiedenis had haar buik vol van joden”.

Het is onbegrijpelijk hoe vaak deze passage verkeerd is gelezen. Want wat is er duidelijker dan dat de Geschiedenis zich inderdaad veelal tegen de joden heeft gekeerd, als het ware wraak op hen heeft genomen om de uitverkoren positie die ze zichzelf hebben toegemeten - heeft zij niet maar al te letterlijk miljoenen van dit volk verzwolgen, zodat ze „er haar buik vol van heeft”? Wie hier behalve een tragische constatering over het historische lot van de joden een antisemitische stellingname van de roman of diens schrijver in leest, heeft zijn hoofd er duidelijk niet bij.

Nog merkwaardiger ligt de zaak als we naast de roman het gewraakte interview leggen dat op dezelfde dag als de roman werd gepubliceerd. Er is daar werkelijk geen woord in te vinden dat van racistische aard is; over joden wordt er zelfs helemaal niet gerept. Wel gaat Kellendonk er uitvoerig op de betekenis van zijn roman in. Hij acht het de taak van de schrijver in zijn werk bepaalde idealen over de menselijke samenleving te verbeelden. Hij pleit voor een samenbindende bezieling die onze cultuur weer tot een organische eenheid zou kunnen maken, liever dan de huidige samenleving die au fond alleen een economische eenheid is.

In dat verband verwijt hij de regering dat er in Den Haag geen idealen leven over de richting die ons volk moet inslaan. En Kellendonk laat zich dan meeslepen in een bespiegeling die hem door een aantal journalisten niet in dank is afgenomen. In zijn ogen kan een echt bezielde samenleving niet bestaan, als er niet één bindend religieus ideaal leeft. Daarom noemt hij het in regeringskringen beleden denkbeeld van een multiculturele samenleving „een luie suggestie”. Een gevoel van saamhorigheid kan in onze gemeenschap alleen bestaan als de mensen een minimum aan gezamenlijke identiteit kunnen ontlenen aan eenzelfde cultuur die zij delen. Deze gedachte, in haar context begrijpelijk, utopisch en onschuldig, wordt dan weergegeven in een beeldspraak die menige bevlogen-linkse scribent tegen de haren instreek: „Een straat - zegt Kellendonk - waar men op de ene hoek een katholieke kerk probeert te handhaven, op de andere een moskee en nog een hindoetempeltje ergens in het midden, is een straat waar binnen de kortste keren helemaal geen godsdienst en helemaal geen gemeenschap meer zullen zijn”.

Merkwaardig in die bewogen meimaand is ook de rol geweest van Carel Peeters, de redacteur letterkunde van *Vrij Nederland*, die in het

Frans Kellendonk (°1951).

nummer van 17 mei kennelijk nog onbewust van de grote dingen die komen gingen, een nauwgezette beschrijving van de nieuwe Kellendonkroman publiceerde, waarin de thematiek met zorg werd geanalyseerd; daar werd geen enkele bedenking aan verbonden, afgezien van de slotzin waarin zijn algemene waardering met een vleugje voorbehoud werd aangelengd: „Dat *Mystiek lichaam* een briljant geschreven en gecomponeerde roman is wil niet zeggen dat ik het nadrukkelijke beroep op de metafysica van de Bijbel zo toejuich”.

Puntgaaf had hij namelijk in de opening van de uitvoerige recensie uiteengezet dat de titel verwijst naar het Oudtestamentische Verbond dat God met de mensen is aangegaan. Het plan dat Hij met zijn volk voorheeft kan immers alleen vervuld worden, als man en vrouw de eenheid van het vlees (het eigenlijke 'Mystiek lichaam') aangaan en de reis van de mensheid door de tijd in hun samengaan bezeelen.

Maar in zijn rustige neutraliteit zou Peeters opgeschrikt worden door een aantal kleine incidenten. Aan de slotavond van de reeks literaire lezingen, *De Brandende Kwestie*, georga-

VERDRONGEN VOOROORDELEN

Een controverser over de roman „Mystiek lichaam” van F. Kellendonk

niseerd door de Stichting Literaire Activiteiten Amsterdam (SLAA) was een feestelijk tintje gegeven door Kees van Kooten en Wim de Bie uit te nodigen op 20 mei de serie af te sluiten met hún meest brandende kwestie. Zij gaven aan hun deelname de parodistische vorm van een recordpoging: zij zouden in zo kort mogelijke tijd zoveel mogelijk brandende kwesties behandelen. En een van de hete hangijzers die De Bie op tafel legde, was dat een schrijver de beschuldiging van antisemitische praatjes niet stilzwijgend over zijn kant mocht laten gaan. Een zo ernstige aantijging diende op zijn minst beantwoord en liefst ontzenuwd te worden.

De zelfde dag had in *De Volkskrant* een advertentie gestaan, wellicht uniek in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde; in vette letters werd aangekondigd: „Frans Kellendonk antwoordt Aad Nuis. Vanavond VPRO-radio. 19.05 uur. Radio 1 en 2”. Wim de Bie werd dus op zijn wenken bediend.

Vervolgens zond een Hengelose VN-lezer een boze brief naar de redactie als weerwoord op Peeters' bespreking van het boek: vooral de afwijzing van homosexualiteit, die hij uit de recensie had opgemaakt, maakte zijn woede gaande. En ook al had de inzender het boek niet gelezen, Peeters had volgens hem in ieder geval, „afstand moeten nemen van deze auteur”...

Welnu, dat gebeurde dan ook prompt. In dezelfde aflevering van de boekenbijlage, waarin de brief stond afgedrukt, kwam Carel Peeters met een hoogst ongebruikelijke tweede bespreking van de roman. Die herhalingsoefening droeg als titel *Briljante achterlijkheid* en Peeters komt, maar nu in veel negatiever termen terug op de belangrijkste denkbeelden in de roman.

Zijn voornaamste bezwaren komen er nu op neer dat de schrijver verantwoordelijk gesteld kan worden „voor de moraal die uiteindelijk uit de roman naar voren komt”. Wie zou Peeters op dat punt bestrijden? Het probleem

is alleen dat bij het *vaststellen* van die uiteindelijke moraal in een zo kaleidoscopisch boek een flinke portie interpretatie komt kijken, subjectieve verbandenleggerij van één lezer; en ook de beste criticus is tenslotte niet meer dan dat.

En zelfs als de waarheden die een roman belijdt objectief aanwijsbaar zouden zijn, dan nóg gelden ze alleen binnen de context van de fictionele wereld die in het hele boek wordt opgebouwd. Wie één eenduidige moraal uit een complex boek destilleert, dreigt een literair werk te reduceren tot een bladzij uit een scheurkalender.

In de VPRO-radio-uitzending had Kellendonk ten overvloede betoogd dat hij buitengewoon onder de indruk was van het joodse gedachtengoed („Daar ben ik dagelijks mee bezig; daar ben ik diep door geraakt”). En wie kan dat verbazen van een schrijver die het Oudtestamentisch Verbond zo serieus in zijn werk tematiseert! Maar dat blijkt tenslotte het punt dat Peeters hem nog het meest nadraagt: „Dat Kellendonk het 'denkbeeld van het uitverkoren volk' überhaupt aansnijdt is een intellectueel probleem: het is alsof iemand in 1986 nog een fel pamflet schrijft tegen de Franse Revolutie”. (Waarom zou dat zo gek zijn? - HvdB). Maar dit uitgangspunt „gecombineerd met de Bijbelse verheerlijking van de vrouw en met de zelfkastijding van de homoseksueel Leendert, maakt de moraal van *Mystiek lichaam* conservatief, op het querulante af”.

Er werd trouwens in die eerste weken ook heel wat genuanceerder gereageerd. Rob Schouten, recensent van *Trouw*, schreef zijn bespreking onder de titel *Een duivels geval van verbeelding* in de krant van 22 mei. Zijn redenering is eigenlijk een wonder van consequente eenvoud. De anti-joodse opinies van het personage „De Geschiedenis” zijn zó abject - daar kán een schrijver als Kellendonk niet persoon-

lijk achter staan. Na de jongste wereldoorlog is dat niet meer mogelijk...

Van de in totaal 32 recensies die voor de zomer van 1986 werden gepubliceerd, bleken er overigens, - waar het ging om de beschuldiging van racisme en onverdraagzaamheid - 20 een pro-Kellendonk standpunt in te nemen, 3 stelden zich neutraal op en 9 afwijzend, maar daarvan keerden de meesten zich toch, zoals Hans Warren in de *Provinciale Zeeuwse Courant* van 24 mei tegen de schrijver, omdat zij zich verzetten tegen de veroordeling van homoseksuele liefde op grond van de overweging dat die niet op procreatie zou zijn gericht. Warren trachtte die ergernis zelfs in een redenering in te kleden: aangezien de romanschrijver expliciet zijn geschiedenis tracht in te bedden in de algemene Geschiedenis, is het duidelijk dat hij het bijzondere geval in zijn boek een wijdere strekking wil geven. Personages die hier negatief worden geschetst (een homoseksueel, een jood) houden dus een algemene veroordeling in.

Het zal duidelijk zijn dat Warren hier enerzijds een open deur intrapt: is niet iedere roman in zekere zin een bijzondere illustratie van een algemene visie? Maar anderzijds gaat de redenering, opgehangen als zij is aan de allegorische figuur van de Geschiedenis in de roman, volkomen mank. Dat personage vindt juist dat de auteur, haar „klerk”, zijn verhaal niet in overeenstemming met haar wensen heeft ingericht. Hij geeft een mooie rol aan mensen die door haar zouden worden afgewezen. Er is dus wel degelijk binnen de roman een tegenkanting van de giftige opvattingen der Geschiedenis aan te wijzen - een evenwicht dat Nuis juist zo node had gemist. Zijn hoofdbezwaar lijkt bij nader inzien weerlegd!

In de zomermaanden wist deze criticus zijn stellingname niettemin nog extra kracht bij te zetten doordat hij als lid van de beoordelingscommissie van de ECI in zijn eentje wist tegen te houden dat de al gemaakte afspraak met

**FRANS
KELLENDONK**

Mystiek lichaam

Voorpagina „Mystiek lichaam” van Frans Kellendonk.

Meulenhoff niet doorging, op grond waarvan *Mystiek lichaam* anders in licentie zou zijn opgenomen in ECI's serie *Schrijvers van nu*, wat een zeer grote extra verspreiding met zich zou hebben meegebracht.

Als dan de (mooie) zomer aan kant is, vlamt onverwachts de strijd weer op en dat is het ongewone van deze literaire controverse. Welk boek weet in de vloedgolf nieuwe uitgaven tegenwoordig langer dan enkele weken de aandacht vast te houden?

In het najaar verscheen namelijk de bundel *Een jaar boek. Overzicht van de Nederlandse literatuur 1985-'86*, samengesteld door Aad Nuis en Robert-Henk Zuidinga. Niet alleen dat Nuis daar zijn haastig geschreven recensie integraal in opnam, maar hij greep ook de gelegenheid aan om in het inleidende *Jaaroverzicht* nog eens uitvoerig zijn gelijk te halen onder het hoofdje *Een affaire*.

Nuis blijkt er nu wel begrip voor te hebben dat naast de andere onaangename personages

VERDRONGEN VOOROORDELEN

Een controverser over de roman „Mystiek lichaam” van F. Kellendonk

ook de beide in het boek optredende joden een negatieve rol is toebedeeld (het zijn mannen en zij spelen dus een ondergeschikte rol in het voortplantingsproces - meent Nuis te begrijpen), maar wat hij onverteerbaar blijft vinden is dat „de beide joodse personages in hun onaangenaamheid geheel zijn opgetrokken uit de onpersoonlijke cliché's die onder jodenhaters van de Middeleeuwen tot Der Stürmer in grote monotonie gangbaar zijn geweest”. („Murder by association” wordt deze vorm van polemieken wel genoemd). En dan begaat Nuis zijn grote misstap door schijnbaar uit de roman te citeren: „Dat geldt zowel voor de bruidegom („het harige beest Israël”) als (...)”. Een voorzichtig lezer zou wat het nieuwe hoofdargument betreft, wellicht andersom hebben geredeneerd: juist waar in afgetrapte cliché's wordt gescholden, is kennelijk de sierlijke woordkunstenaar Kellendonk niet namens zichzelf aan het woord, maar geeft hij de platte, banale gedachtengang van het eeuwenoude antisemitisme weer, verwoord in al zijn armzaligheid.

Maar het „citaat” tussen haakjes leverde Kellendonk gratis zijn gemakkelijkste triomf. Meedogenloos buite hij die kans uit, zodra hij de gelegenheid kreeg zich in het openbaar te uiten: bij de uitreiking van de Anton Wachterprijs (aan Wessel te Gussinklo) op 18 oktober in Harlingen. De rede werd de volgende vrijdag in extenso afgedrukt in het *Cultureel Supplement* van de NRC en bleek toen een frontale aanval op de journalistiek te bevatten die de openbare mening teveel naar de mond zou praten. Nuis zou zijn „infame” recensie in verkiezingskoorts hebben geschreven (deze literaire criticus is immers tevens kamerlid voor D'66) en het antisemitisme en racisme erbij hebben gehaald omdat zulks „politiek geile” onderwerpen zijn.

In mijn ogen is dit niet zo'n sterke aanval: Nuis is wel wijzer dan te denken dat een bepaalde opinie over een literair werk hem

electorale winst zal opleveren. Maar het feit dat de enige woorden die hij ter staving van zijn beschuldigingen uit *Mystiek lichaam* „citeerde”, daar niet in voorkwamen, kon natuurlijk maar al te makkelijk tegen hem gebruikt worden. Kellendonk beloofde 5.000 gulden te zullen storten op Amnesty International als iemand het citaat in het boek zou kunnen aanwijzen. In het tegenovergestelde geval daagde hij Nuis uit hetzelfde bedrag als boetedoening te storten.

Hoe zat dat nu met dat citaat? „Het harige beest Israël” dat Nuis op pag. 18 van *Een jaar boek* had aangehaald, bleek een akelige lapsus. In feite spreekt Kellendonk alleen een keer over „de hond Israël”, maar dat het hier om de associatie met „geslagen hond” gaat is iedere welwillende lezer duidelijk. Het blijkt bovendien een verwijzing naar een gedicht van (de jood) Heine, *Prinzessin Sabbat!*...

De ongunstige connotaties die er in Nuis' weergave als Fehlleistung aan waren vastge-slibd laten zich waarschijnlijk alleen freudiaans analyseren.

Natuurlijk trachtte Nuis zich nog te verdedigen (in *De Volkskrant* van 24 oktober): „Inderdaad, dat harige beest was een samen-trekking die uit mijn aantekeningen in de tekst is gesprongen”. Maar „de hond Israël” maakt - stelt hij - voor de strekking van zijn betoog geen verschil. Dit is de strijdwijze van de aanhouder die hoopt te winnen door niets dan aanhouden.

Interessanter is de slotpassage waarmee Nuis het debat op een algemeen niveau tracht te tillen. Kellendonk mag er zich niet op beroepen dat hij een autonoom, vrijzwevend kunstwerk zou hebben gemaakt dat geen uitspraak beoogt over de wereld waarin wij leven. En daar heeft Nuis gelijk in; het eigenaardige is alleen dat Kellendonk zich nergens beroept op een dergelijke steriele, zuiver-esthetische vrijplaats. Integendeel: in zijn Anton Wachterrede omschrijft hij zijn eigen werk omstandig

als een „ideeënsymfonie” en plaatst hij zijn opvattingen binnen een lange traditie. Die ideeën moeten echter veel voorzichtiger, op de wijze van de literatuur, uit de tekst gelezen worden en er niet met een botte journalistieke bijl uit worden gehakt.

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat de antisemitische geluiden in *Mystiek lichaam* subtiel zijn verweven met een contrapuntiek van stemmen en tegenstemmen, waaruit criticus Frank Ligtoet tenslotte - opnieuw in *De Volkskrant*, van een paar dagen later - wellicht de meest fijnzinnige conclusie destilleert. Hij haalt een uitspraak van de joodse schrijver M.S. Arnoni aan: „Ik heb vaak gezegd en geschreven dat de belangrijkste les die ik van Auschwitz geleerd heb was, dat ik een potentiële Eichmann ben”. En Ligtoet acht de uit-

eindelijke verdienste van Kellendonks roman dan ook de felle aanval op het al te gemakkelijke ééndimensionale denken dat het kwaad van het antisemitisme alleen in anderen zoekt; Kellendonk is er zich tenminste van bewust dat twintig eeuwen Christelijke Cultuur met de inbegrepen rabiate vervolging van joden en „sodomieten” hun sporen in ons allen moeten hebben nagelaten.

En inderdaad: juist de literatuur met zijn concrete, speelse spiegeling van de werkelijkheid in essentiële beelden kan ons helpen bij het pijnlijke zelfonderzoek dat nodig is om ook de minder aangename waarheden over onze verdrongen vooroordelen onder ogen te zien. ■

FRANS KELLENDONK, *Mystiek lichaam*, Meulenhoff, Amsterdam, 1986.

ADVERTENTIE

Leeft Vlaanderen?

Antwoorden van BRIGITTE RASKIN - MARC REYNEBEAU - JORIS NOTE - DANIEL ROBBERECHTS - JOHAN OP DE BEECK JOHAN WAMBACQ - RUDI LAERMANS - EDDY DANIELS - JOS GEYSELS - PIET PIRYNS - MARK SCHAEVERS en LUC HUYSE in

*Een bewogen portret
Cultuur en politiek in Vlaanderen*

160 blz., 448 fr.

Uitgeverij Kritak

Het boek *Een bewogen portret* kost 448 fr. in de boekhandel. Maar wie zich nu abonneert op *De Nieuwe Maand*, Vlaanderens toonaangevende politiek-culturele maandblad, krijgt het gratis!

- Ik teken in op *De Nieuwe Maand* en stort 1200 fr. (10 nummers) op rek.nr. 001-0887002-13 van Kritak-tijdschriften, Leuven. Mijn abonnement gaat in een maand na betaling. Ik ontvang *Een bewogen portret* gratis.
- Ik wens een gratis proefnummer van DNM

NAAM _____

ADRES _____

HANDTEKENING _____

Opsturen naar Uitgeverij Kritak, •
Andreas Vesaliusstraat 1, 3000 Leuven